

Marinko PERKOVIĆ

ZRELA SAVJEST - PREDUVJET MIRNOG (SU)ŽIVOTA*

Formacija savjesti je trajni zadatak

Sažetak

Svakodneвно iskustvo pokazuje da se savjest kod različitih ljudi manifestira na različite načine. Osim toga, mnogi su ne samo daleko od zrele savjesti, nego i uopće ne znaju što je savjest. Polazeći od tih činjenica, autor najprije, na temelju svjedočanstva antičkih kultura i civilizacija, odnosno grčkih i rimskih filozofa, pokazuje da je savjest univerzalni fenomen. Svjedočanstvo antike ima svoju potvrdu, ali i obogaćenje u biblijskoj poruci. Evanđelja nam prikazuju Isusa kao osloboditelja, oblikovatelja i razveselitelja savjesti. Iz Pavlova obraćanja "jakima" i "slabima", postaje jasno da je zrela kršćanska savjest u svojoj biti "suodnosna". To znači da je "ljubav" njezin temeljni zakon. Sv. Augustin je prvi kršćanski teolog koji izričito naziva savjest "glasom Božjim". Međutim, govor o "vrstama savjesti" kao i o raznim vanjskim i unutarnjim faktorima koji utječu na njezinu (de)formaciju, pokazuje da ona nije (uvijek) "direktni" glas Božji. To ukazuje na potrebu ispravnog odgoja savjesti, prema prokušanim moralnim vrednotama. Ako je ispravno formirana, savjest postaje zrela. A zrela je savjest nužni preduvjet mirnog (su)života.

Vrijeme i okolnosti u kojima živimo, spontano nas dovode do ovog zaključka: mnogi su danas, ne samo daleko od *izgrađene* i *zrele savjesti*; oni uopće ne znaju što je savjest. I dok je za neke savjest (gotovo) sinonim za njihov prkos, inat ili interes, kod drugih je (gotovo) poistovjećena s "gluhoćom" i "sljepoćom" za moralne vrednote.¹

Što je savjest? Je li to samo razum primijenjen na moralno ponašanje da ga regulira, ili je ipak nešto više od toga? Zašto govoriti o potrebi *zrele savjesti*? I prije samog pokušaja davanja odgo-

* Predavanje održano 21. veljače 1998. prosvjetnim i drugim djelatnicima Katoličkog školskog centra u Sarajevu.

1 M. Valković ima dojam da je nastala "babilonska zbrka" s obzirom na pojam savjesti. Usp. M. VALKOVIĆ, "Savjest u moralnoj teologiji", u *Bogoslovska smotra* 47 (1977) 181.

ra na ta i slična, ne baš laka pitanja, mora se najprije reći da naša (teoretska) spoznaja polazi od nekih principa koji je prosvjetljuju i vode. Prvi, temeljni i univerzalni princip glasi: "Dobro treba činiti, a zlo izbjegavati!" Taj je princip ujedno i "glas" svake savjesti i on se ne može ničim prigušiti niti preinačiti. Drugo je pitanje kako se taj princip primjenjuje u konkretnom životu, te u kojoj je mjeri netko "osposobljen" za moralno razlikovanje dobra od zla.

Fenomen savjesti u antičkim vremenima

Iako je filozof Kant bio "neprijateljski" raspoložen prema metafizičkoj spoznaji, ipak je tvrdio da dvije stvari ispunjavaju dušu uvijek novim i sve većim divljenjem i strahopoštovanjem, što se razmišljanje više i ustrajnije bavi njima, naime: "*Zvezdano nebo nada mnom i moralni zakon u meni.*"² A J.J. Rousseau je zapisao (*Emil ili o odgoju*, IV, § 296) ovo: "Savjesti, savjesti, božanski instinktu, besmrtni nebeski glase; čvrsti vodiču razumnog i slobodnog, ali neprosvijetljenog i ograničenog bića; neprevarljivi suče dobra i zla, koji čovjeka čini sličnim Bogu."

To što su ta dva (moderna) filozofa artikulirali u navedenim konstatacijama, o tome su, na svojevrsan način, govorili i pisali mislioci antičkih kultura i civilizacija. Moglo bi se reći da su "moralni zakon u nama" i "besmrtni nebeski glas", sinonimi za ono na što se svode razmišljanja antike o tom, uvijek prisutnom i nikad iskorijenjivom fenomenu ljudskog bića i bitka.³

U (mnogim) antičkim kulturama i civilizacijama, mora se priznati, ne susrećemo izraz "savjest". Razlog tom nedostatku leži u činjenicu što "primitivni" narodi ne koriste apstraktne, filozofske pojmove. I pored tog "jezičnog nedostatka", stvarnost savjesti je ne samo poznata, ona je itekako priznata, samo što se za nju upotrebljavaju drugi, konkretniji izrazi. Najčešći pojam za savjest što ga susrećemo u antičkim civilizacijama, jest "srce". Taj izraz npr. koristi egipatska kultura iz 15. stoljeća prije Krista. Na jednom hijeroglifu iz tog vremena, posvećenom nekom službeniku na dvoru faraona Tutmozisa III., stoji zapisano ovo: "Srce me

2 I. KANT, *Kritika praktičnog uma*, Rijeka 1974, 215.

3 "Savjest je u nekom općenitom smislu očevitno općeljudska pojava; nerazdruživi pratilac ljudskog djelovanja, bitna oznaka našeg ljudskoga života. Ona se ne pojavljuje tek u ovom ili onom historijskom razdoblju; na određenom stupnju kulturnog razvitka, tek u ovom ili onom društvenom miljeu. (...) Savjest nije samo značajka ove ili one društvene klase; nju nije nakalamila na ljudsku narav i unijela u ljudski život ova ili ona religija, ili određeni filozofski sustav; savjest je stara kao što je star sam čovjek; ona se rodila s čovjekom, i kad se probudio i došao k sebi prvi čovjek, progovorila je u njem i savjest. Savjest je bitno, i zato neiskorjenjivo i neotuđivo svojstvo same naravi ljudske" (I. KOZELJ, *Savjest. Put prema Bogu*, Zagreb 1988, 38).

nukalo da tako postupam. (...) Ono je bilo (...) izvrstan svjedok. Ni sam prezirao njegovo opominjanje, bojao sam se da ne pogazim njegove upute."⁴ Iako savjest opisuju raznim pojmovima, i semitski narodi, napose Židovi, koji nam ostaviše u baštinu Stari zavjet, najčešće koriste riječ: "leb" (srce), odnosno "leb tachor" (čisto srce).

Riječ "savjest" ulazi u dnevnu uporabu s grčkom filozofijom. Grčke riječi kojima je izražen fenomen savjesti, jesu ove: "synoida", "syneidesis", "syneidos" što znači zajedno znati, poznavati stvar s nekim drugim.⁵ Tko bi bio taj "drugi"? Prema filozofu Sokratu (465-399), umska refleksija o samom sebi i svome bitku (ovdje se savjest, dakle, identificira s umskom refleksijom i spoznajom), dovodi nas do zaključka da u vlastitoj nutrini susrećemo "kao neko drugo ja". Sokrat to "drugo ja" naziva "daimonion", duh.⁶ Svjestan važnosti zdrave i mirne savjesti u osobnom životu, filozof će Pitagora (570-490) preporučivati ispit savjesti dva puta na dan: ujutro i navečer. Za latinske pitagorejce, (moralna) savjest je "stražar" ili "svjedok" (*epitropos*) kojeg je Bog dao čovjeku, kako bi djelovao "u skladu s prirodom", te tako uspio ostvariti vlastiti napredak i moralno savršenstvo.⁷ I pored tako lijepih izričaja o savjesti, ipak se mora reći da grčki filozofi promatraju i doživljavaju taj "fenomen" više kao "negativnu" nego "pozitivnu" stvarnost: savjest je ta koja *prekorava*. Tako će je Plutarh (46-127) promatrati kao "ranu na tijelu" čiji "prigovori pale kao neka vatra".⁸

Što se pak tiče rimske filozofije, najčešći izraz koji se koristi za savjest, jest "conscientia". Kad je riječ o tumačenju fenomena savjesti, u istoj filozofiji obično se razlikuju dvije struje (obje pripadaju stoičkoj filozofiji koja vidi sreću u vršenju kreposti). Na čelu prve struje je Marko Tulije Ciceron (106-43), jedan od najvećih rimskih govornika, pisaca i pravnika. Prema njemu, etička je sav-

4 Citirano prema I. FUČEK, "Moralna savjest u paradigmi predaje", u: *U križu je spas*, Zbornik u čast mons. Ante Jurića, Split 1997, 196. Citat je uzet iz: J. H. BREASTED, *Die Geburt des Gewissens*, Zürich 1950, 249.

5 U grčkoj filozofiji je moguće razlikovati dvije epohe razvoja pojma "savjest". U prvoj epohi (koja traje od 7. stoljeća do 1. stoljeća prije Krista), upotrebljavaju se dva izraza, naime "synoida" i "syneidesis", i imaju prvenstveno spoznajno (noetičko, epistemološko) značenje. U drugoj epohi (od 1. stoljeća prije Krista nadalje), osim izraza "syneidesis", upotrebljava se i izraz "syneidos". Ti izrazi sada sve više imaju etičko (moralno) značenje.

6 "O tom Sokratovu 'duhu' postoje razna mišljenja autora tijekom čitave povijesti. Prevladava mišljenje da se ne radi o etičkom pitanju nego o spoznajnom kao: o 'Božjem glasu', 'neposrednoj komunikaciji s Božanstvom', slično Kantovu 'kategoričkom imperativu', 'naravnom zakonu'; u svakom slučaju o nekoj nadilazećoj stvarnosti" (I. FUČEK, "Moralna savjest u paradigmi predaje", 198).

7 "Živjeti u usklađenosti sa prirodom" - shvaćalo se u grčkih filozofa kao čovjekova svrha, kao temeljno pravilo za sve ljudske čine" (J. R. ROMIĆ, *Koraci prema slobodi*, Zagreb 1994, 120). Romić nas upućuje na ovo djelo: M. S. ENSLIN, *The Ethics of Paul*, New York 1957, 17-44.

8 I. FUČEK, "Moralna savjest u paradigmi predaje", 199.

jest "unutrašnji urođeni zakon - *non scripta sed nata lex*". Ona je sigurna norma djelovanja, (ali samo) ukoliko je izvjesna (izvjesna savjest se temelji na "*ratio recta*", odnosno ispravnom sudu razuma). Izvjesnu savjest je potrebno, odnosno nužno slušati i slijediti: "Važnija mi je moja savjest, veli Ciceron, negoli govor čitava svijeta."⁹ Na čelu druge struje je Lucije Aneo Seneka (4. pr. Kr. - 65. po. Kr.), filozof, književnik i savjetnik cara Nerona. Za razliku od starijih stoika koji zagovaraju "objektivnu racionalnost", Seneka stavlja naglasak na unutrašnju stvarnost čovjeka. Iz čovjekove nutrine izvire svaki oblik (ljudskog) djelovanja, u toj je nutrini prisutan Bog. U pismu Luciliju Seneka će zapisati i ovo: "Bog ti je blizu, s tobom je, u tebi je. Kažem ti, Lucilije: u nama se nastanio sveti duh promatrač i čuvar naših zlih i dobrih djela."¹⁰

Pojam i značenje savjesti u Bibliji

Rezultati do kojih su došli istinoljubivi filozofi, služeći se svjetlom prirodnog uma, imaju svoju potvrdu, a i obogaćenje, u biblijskoj pouci i poruci. Naime, Biblija pounutrašnjuje i poosobljuje savjest, te na taj način produbljuje njeno značenje. Ovdje iznosimo, i to samo u najkraćim crtama, glavne naglaske biblijske nauke o savjesti.

U Starom zavjetu "srce" (heb. *leb*, grč. *kardia*) je sinonim za savjest.¹¹ Srce-savjest u Bibliji ima veliku ulogu, ali ne u smislu grčke filozofije, već u religioznom smislu. Srce je privilegirano mjesto gdje se Bog objavljuje, dariva, govori, poziva, podiže, tješi, opominje i kara. Ono je središte u kojem se opaža i prihvaća Božja riječ, Božja volja, Božji zakon. Srce je "u tijesnoj vezi s Božjim duhom (*ruah*) koji to srce obrađuje, omekšava, čini Bogu srodnim".¹² Stoga je zadaća (svakog) Izraelca imati i sačuvati "čisto srce" (*leb tachor*), jer on dobro zna da "Jahve ljubi čisto srce (Izr 22,11). Očito je dakle da starozavjetni ethos (moral), naglašavajući važnost čistog srca, nije neki formalistički, legalistički ili heteronomni moral. On je duboko osoban, ali u okrilju Izabranog naroda."¹³

9 "Mea mihi conscientia pluris est quam omnium sermo" (M. T. CICERON, *Att.*, 12, 28, 2).

10 "Prope est a te deus, tecum est, intus est. Ita dico, Lucili: sacer intra nos spiritus sedet, malorum bonorumque nostrorum observator et custos" (*Annaei Senecae ad Lucillum Epistulae Morales*, Oxonii 1966, I, IV, 12, 41). Vidi također C. MARCHESI, ed., *Lucio Aneo Seneca. La dottrina morale*, Roma-Bari 1994, 40.

11 Izraz "*syneidesis*" upotrebljava se svega tri puta u grčkom prijevodu LXX, i to u: Prop 10,20; Mudr 17,10; Sir 42,18. Taj se izraz također upotrebljava i u Mudr 17,10, ali u smislu optužbe i spočitavanja "loše savjesti".

12 B. DUDA, *Savjest i obraćenje u Bibliji*, Zagreb 1990, 19.

13 Usp. I. FUČEK, "Moralna savjest u paradigmi predaje", 203-207.

Novi zavjet potvrđuje ali i teološki usavršava starozavjetnu viziju savjesti. U evanđeljima se ne susreće izraz "*syneidesis*"; evanđelisti koriste starozavjetni biblijski rječnik: za savjest upotrebljavaju izraz srce, "*hardia*".¹⁴ Potrebno je reći i to da Novi zavjet ne donosi neki eksplicitni Isusov govor u kojem bi bila opisana njegova nauka o savjesti. I pored toga, evanđelja nam prikazuju Isusa kao velikog osloboditelja, oblikovatelja i razveselitelja savjesti. U razgovoru s farizejima (Mk 7 i Mt 15), Isus poručuje da se istinsko bogoljublje i bogosložje ne sastoji "u izvanjskom daru, nego u *sebedarju* kojim čovjek svega sebe, svoje *srce-hardia* Bogu dariva". To *sebedarje* ne isključuje čovjeka. Naprotiv, "bogoljublje se mjeri bratoljubljem". Na taj način "pitanje savjesti" postaje "pitanje čojstva, pitanje radosnog *sebedarja* Bogu i ljudima". Prema Isusovoj nauci, "čovjekova vrijednost pred Bogom nije u izvanjskom daru, nego u *sebedarju*; nije u vanjskoj čistoći i besprijekornosti nego - u srcu, u nutrini, u savjesti, u čojstvu".¹⁵ Isus je dakle kompletni kršćanski moral usredotočio na čovjekovu nutrinu: srce je središte čovjekova moralnog života. (To nipošto ne znači da je vanjština zanemarena). Jer svako dobro, kao i svako zlo, dolazi najprije iz čovjekova srca: "Ta iznutra, iz srca čovječjega, izlaze zle namisli, bludništva, krađe, ubojstva, preljubi, lakomstva, opakosti, prijevara, razuzdanost, zlo oko, psovka, uznositost, bezumlje. Sva ta zla iznutra izlaze i onečišćuju čovjeka" (Mk 7,21-23).

Pojam savjesti (*syneidesis*) ulazi sa sv. Pavlom u teološki rječnik novozavjetnih (i kasnijih kršćanskih) spisa. Važno je odmah istaći da Pavao proširuje taj (grčki) pojam, dajući mu novo (kršćansko) značenje.¹⁶ Isto je tako važno reći da bi naša vizija Pavlove misli o savjesti bila nepotpuna, ukoliko bi pažnju usmjerili samo na izraz "*syneidesis*". Treba, naime, uzeti u obzir i druge izraze, kao što su "*dokimazein*", "*kairos*", "*nous*" ..., jer se i oni, u Pavlovim spisima, tiču savjesti. Prema Apostolu naroda (tako nazivaju sv. Pavla), kako to rezultira iz poslanice Rimljanima, savjest je

14 U cijelom Novom zavjetu rijetko susrećemo grčki izraz "*syneidesis*": u Djelima apostolskim 2 puta, u Pavlovim poslanicama 20 puta, u poslanici Hebrejima 5 puta, u Prvoj Petrovoj 3 puta.

15 B. DUDA, *Savjest i obraćenje u Bibliji*, 29. Donosimo i ovo Dudino razmišljanje (str.50) o savjesti: "Savjesti pod nezdravim pritiscima nezdravo reagiraju. Pretovarene ljudskim i ne lučeći više Božje i ljudsko, odbacuju sve - pa i Božje prezastrto ljudskim. Neki krut nezadovoljan Bog i neki ideal nepogrešiva, pa stoga i uvijek kriva čovjeka, zatim razgovor o savjesti-strašilu i čisto svodenje savjesti na puku kantovsku deontologiju, neko dužnosništvo: sve to može pridonijeti iskrivljenoj slici o Bogu i čovjeku koja uzrokuje skupna ukočenja, otuđenja pa i bijeg iz takve religije i morala. Jedan od prvih i najboljih lijekova jest: uspostavljati sliku o Bogu i čovjeku u svoj čistoći i evanđeoskoj autentičnosti. Istom u tom okviru može otpočeti zdrav i ozdravljajući razgovor o savjesti."

16 Usp. I. FUČEK, "Moralna savjest u paradigmat predaje", 210. Vidi E. MANICARDI, "Zakon, savjest i milost u naučavanju sv. Pavla", u *Crkva u svijetu* 28 (1993) 16-31; 131-142.

univerzalni fenomen.¹⁷ Međutim, da savjest ne progovara svakome čovjeku-kršćaninu na isti način, poručuje nam sv. Pavao u Rim 14,1-15,13 i 1 Kor 8,1-13; 10,23-11,1. U tim odlomcima Pavao "rješava pitanje suodnosa u kršćanskoj zajednici, makar u savjesti nemaju svi ista gledišta s obzirom na konkretno ponašanje".¹⁸ Riječ je, naime, o pitanju: smiju li kršćani blagovati meso žrtvovano idolima? "Jaki" u vjeri, a time i u savjesti, nisu imali nikakvih problema: oni su bez straha jeli to meso. S druge strane, "slabi" su se "sablaznjavali" nad njima, jer jesti meso žrtvovano idolima, za njih je značilo "okaljati se" idolima. Rješavajući taj problem, Pavao razrađuje teologiju kršćanske savjesti, koja i danas nije izgubila na svojoj cijeni. Naime, Pavao se neposredno obraća "jakima", a zauzima se za "slabe", premda ne odobrava njihovu savjest, skučenu i kršćanski nezrelu. Zauzimajući se za "slabe", on međutim ne kritizira slobodu "jakih", samo ih potiče na obazrivost prema "slabima".

Na temelju navedenog "kazusa", mogli bi se izvući slijedeći zaključci: 1. Svatko treba slijediti vlastitu savjest, pa i onda kad je ona (nesavladivo) pogrešna (1 Kor 8,7-13; Rim 14,2); 2. Svatko treba nastojati steći što "izvjesniju" savjest (Rim 14,4); 3. Svaka je savjest "suodnosna", a to znači da u stvaranju i davanju procjena, treba voditi računa i o drugima.¹⁹

Razmišljajući napose nad činjenicom da je savjest "suodnosna", poznati hrvatski bibličar Duda tvrdi da je to "novost Pavlova nauka o savjesti", te dolazi do ovog zaključka: "Tako zakon uzajamnosti i obazrivosti - u biti: zakon *ljubavi-agape* (1 Kor 8,1-3 i Rim 14,14a) - postaje temeljnim zakonom savjesti."²⁰ Time sav-

17 "Ta kad se god pogani, koji nemaju Zakona, po naravi drže Zakona, i nemajući Zakona, oni su sami sebi Zakon: pokazuju da je ono što Zakon nalaže upisano u srcima njihovim. O tom svjedoči i njihova savjest, a i prosuđivanja kojima se među sobom optužuju ili brane. To će se očitovati na Dan u koji će, po mojem evanđelju, Bog po Isusu Kristu suditi ono što je skriveno u ljudima" (Rim 2,14-16).

Komentirajući taj tekst, koje služi kao dokaz općenitosti savjesti u ljudskom rodu, B. Duda konstatira da nije do kraja jasno "kako je savjest glas Božji" u ljudima. Smatra da je u Pavlovom govoru važna formulacija "sami su sebi zakonom". "Nisam našao, veli Duda, da se tumači na tom zaustavljaju, a čini mi se da bi to bilo razložno. Postoji u svakom čovjeku neki njegov identitet, skup vrednota koje želi ostvariti čak ako mu je bogospoznanje vrio zakrčljalo. Te vrednote nekako su mu zakonom i bar neizravno odražuju Božju nazočnost u njegovu životu. On to ne mora ni znati jer 'Bog daje da sunce njegovo izlazi nad zlima i dobrima' (Mt 6,45)." B. DUDA, *Savjest i obraćenje u Bibliji*, 33.

18 B. DUDA, *Savjest i obraćenje u Bibliji*, 36.

19 "Da kršćanin u svakoj društvenoj okolnosti uzmogne slijediti ispravnu savjest, Pavao predlaže nedvojbeno odličan i siguran interpersonalni moralni kriterij: bližnjega nika da sablazniti, uvijek izgrađiti!" (I. FUČEK, "Moralna savjest u paradigmi predaje", 211). Vidi također R. F. O'TOOLE, *Chi è il cristiano? Saggio sull'etica paolina*, Leumann (Torino) 1995, 42-43.

20 B. DUDA, *Savjest i obraćenje u Bibliji*, 39. Važnost i vrijednost ljubavi Duda opisuje (str. 40) i ovim riječima: "Nitko u ime savjesti ne smije povrijediti ljubav. (...) Tako je uzajam-

jest ni u kom slučaju ne gubi svoju "relativnu autonomiju". Naprotiv, ona je potvrđena samim tim što je suodnosna. A suodnosna je prema: Bogu (*teonomna savjest*), Kristu (*kristonomna savjest*), zajednici vjernika - Crkvi (*eklezionomna savjest*), bližnjemu (*heteronomna savjest*). Ti su suodnosi ujedno i nužan predujet za izgradnju slobodne kršćanske savjesti.²¹

Iako ovdje ne kanimo iznijeti otačku nauku o savjesti,²² ipak bismo apostrofirali samo neke od misli sv. Jeronima i sv. Augustina.

Prema sv. Jeronimu (347-420), savjest je "*scintilla animae*" - "iskra duše". Savjest je najdublji, najtajnovitiji i najuzvišeniji dio čovjeka. Ona je "*duh*" koji upravlja razum i volju, uvodi red među osjećajima. Prema Jeronimu, dakle, savjest prožima spoznajnu (kognitivnu), voljnu (volitinu) i osjećajnu (afektivnu) sferu čovjekova bića, tj. prožima cijelog čovjeka.²³

Aurelije Augustin (345-430) dovodi savjest u izravnu vezu s Bogom. Prema njemu, savjest "djeluje" i "živi" pred Bogom i u Bogu, pripada Bogu i Bog je njezin "čuvar". I prema Augustinu, kao i prema Jeronimu, savjest prožima cijelog čovjeka. Ona je čovjekova "sržnost", najduhovniji dio duše. Osim toga, svaka je savjest "*sedes Dei*" - "Božje prijestolje", a napose je to savjest onih koji su pobožni. Kao veliki teolog i psiholog *dobre* i *loše* moralne savjesti,²⁴ sv. Augustin dobro zna, vjerojatno i na temelju vlastitog iskustva iz mladosti, naime da je najveća muka ukoliko savjest prekora za grijeh.²⁵ Iako su različiti izrazi koje Augustin koristi za savjest, ipak je najpoznatiji "*vox Dei*" - "glas Božji".²⁶ Augustin je ustvari prvi kršćanski teolog koji izričito naziva savjest "Božjim

na ljubav obveza - veća od savjesti - i jakome i slabome. Prije svega, *negativno*. Pavao ih upućuje da se *uzajamno ne sude-osuđuju* (Rim 14,13). Izričito pak brani jakome *prezrati*, točnije *omalovažavati* ili *obezvređivati* slaboga; a slabome brani *suditi-osuđivati* (Rim 14,4) jakoga. *Positivno* pak - budući da Bog i Krist prigrijuju i jakoga i slaboga (Rim 14,5 i 15,7) - temeljni njihov suodnos treba da bude da se *uzajamno prigrijuju* (14,1 i 15,7)." I Fuček vidi u Pavlovom govoru naglašenu važnost, ne samo znanja nego i ljubavi, kad je riječ o ljudskoj savjesti: "Pavao daje dvostruki etički princip, koji vrijedi za sva vremena. Prvi je princip *znanje* ili ispravna *gnosis* koja kaže: Idoli ne postoje, dakle po sebi nisu sposobni okaljati savjest. Drugi je princip *ljubav*: ova uvijek i u svakoj prilici obvezuje, imajući pred očima konkretne osobe i njihovu savjest" (I. FUČEK, "Moralna savjest u paradigmi predaje", 212).

21 Usp. B. DÚDA, *Savjest i obraćenje u Bibliji*, 40-44.

22 "Kod Otaca se nastavlja i produbljuje pounutrašnjenje i poosobljenje savjesti. Savjest se poistovjećuje s osobom" (M. VALKOVIĆ, "Savjest u moralnoj teologiji", 185).

23 Usp. A. MOLINARO - A. VALSECCHI, ed., *La coscienza*, Bologna 1979, 32-33. Vidi Jeronimova djela: *Comment.*, PL 24, 283 AB; *In ep. ad Gal.*, I. PL 26, 326 B; *Carmen de prov. Det.*, V, 427 sl., PL 51, 626 D; *In Mal.*, 2, 14 sl., PL 25, 1562 DS.

24 Vidi J. STELZENBERGER, *Conscientia bei Augustinus*, Paderborn 1959.

25 Vidi A. AUGUSTIN, *Ispovjesti*, Zagreb 1994.

26 A. AUGUSTIN, *De serm. Domini in monte*, 2, 9, 32, PL 38.

glasom". Zahvaljujući njemu, taj je izraz ušao u rječnik katoličke (moralne) teologije, te i danas ima svoju vrijednost i aktualnost.²⁷

Vrste savjesti i činitelji koji utječu na njenu (de)formaciju

Nepobitna je, dakle, činjenica da savjest postoji. To nam je poznato, ne samo iz svjedočanstva mudrih i umnih iz prošlosti, iz Biblije i nauke kršćanskih teologa, nego i nadasve to znamo iz vlastitog iskustva. Postavlja se pitanje: Je li savjest uvijek "glas Božji", kojeg bezuvjetno treba slijediti? Najveći poznavatelj Augustinove misli o savjesti, J. Stelzenberger, mišljenja je da se savjest ne može uvijek smatrati "glasom Božjim".²⁸ Zbog čega je to tako, postat će jasno iz govora o "vrstama savjesti".

Svakodnevno iskustvo potvrđuje da o istoj stvarnosti ljudi imaju različita mišljenja, te da se prema toj istoj stvarnosti postavljaju i vladaju na isto tako različite načine. Iz toga slijedi logičan zaključak, naime da "glas Božji" ili odzvanja na različite načine u savjestima, ili pak ljudi nemaju jednako razvijen "sluh" kako bi čuli taj glas.²⁹

Ne zaboravimo činjenicu da je život, najveća vrednota na zemlji,³⁰ jedna od stvarnosti koju čovjek nije izabirao. Svaki je čovjek, zahvaljujući svojim roditeljima, došao na ovaj svijet. Život mu je jednostavno (za)dan. Ali tokom svoga rasta i sazrijevanja, on opaža da život nije samo *dar*, on je i *zadatak*. Čovjek malo pomalo postaje svjestan da je "*artifex sui*" - "sam svoj graditelj", te da u procesu te (samo)izgradnje, veliku ulogu igra i njegova savjest.

Svaki vrsni graditelj dobro poznaje zakonitosti graditeljstva. Bez tog i takvog znanja, nema ni uspješno realiziranih projekata. Slično vrijedi i za čovjekov (moralni) život.³¹ Stoga bi svaki

27 "Si può dire, dunque, che la coscienza dà la testimonianza della rettitudine o della malvagità dell'uomo all'uomo stesso, ma insieme, anzi prima ancora, essa è testimonianza di Dio stesso, la cui voce e il cui giudizio penetrano l'intimo dell'uomo fino alle radici della sua anima, chiamandolo *fortiter et suaviter* all'obbedienza" (GIOVANNI PAOLO II, *Veritatis splendor*, 58). Enciklika upotrebljava i slijedeće izraze za savjest: "svetište čovjeka" (VS 55) - izraz preuzet iz *Gaudium et spes*, 16; "praktični sud koji primjenjuje zakon" (VS 59, 60, 61); "bliža norma osobne moralnosti" (VS 59, 60). Solidan komentar onog dijela enciklike *Veritatis splendor* što je posvećen savjesti, možemo naći u: I. FUČEK, "La coscienza morale", u R. L. LUCAS, ed., *Veritatis splendor. Testo integrale e commento filosofico-teologico*, Cinisello Balsamo (Milano) 1994, 299-316, napose 304-309.

28 Usp. J. STELZENBERGER, *Guida alla teologia morale*, Torino 1968, 106.

29 Ovdje ne govorimo o "strukturi" savjesti, jer bi to pitanje odviše proširilo argument. Koja je karakteristika tomističke vizije o tom pitanju, o tome vidi M. PERKOVIĆ, "*Il cammino a Dio*" e "*La direzione alla vita*"; *L'ordine morale nelle opere di Jordan Kumičić, O.P. (1908-1974)*, Tesi Gregoriana, Serie Teologia 23, Roma 1997, 192-200.

30 Usp. B. MONDIN, *Antropologia filosofica*, Roma 1985, 173.

31 Vidi B. MONDIN, *Filosofia della cultura e dei valori*, Milano 1994, 125-126.

čovjek trebao upoznati samog sebe (*gnothi seauton*),⁵² strukturiranost svoga bića kao i načela koja izvire iz njega. Međutim, da bi mogao moralno izgrađivati samog sebe, on bi trebao znati i dobro prosuđivati (svoje) konkretno djelovanje. A da bi to mogao, njegova savjest treba poznavati i ispravno tumačiti temeljna načela humanističke, odnosno kršćanske etike. Savjest koja dobro poznaje moralna načela, te ih valjano primjenjuje u svakodnevnom životu, u moralnom se rječniku naziva "ispravna savjest". Svaki bi čovjek-kršćanin trebao stjecati i imati takvu savjest.

S druge strane, ona savjest koja ne poznaje ili pak neispravno tumači i primjenjuje moralna načela, naziva se "neispravna", odnosno "pogrešna" savjest. Ta pogrešivost može biti dvostruka: "nesavladiva" (*invincibile*) i "savladiva" (*vincibile*). Savjest je "nesavladivo" pogrešno ako subjekt nije svjestan te neispravnosti, odnosno ukoliko ne zna da je u zabludi.⁵³ U tom slučaju, on mora slijediti i takvu, "objektivno" neispravnu savjest.⁵⁴ Savjest je "savladivo" pogrešna ukoliko subjekt nije siguran u ispravnost svoga djelovanja, ili pak zna da je u zabludi te, unatoč tome, djeluje. Njegova je savjest, u tom slučaju, "subjektivno" pogrešna. On je ne bi smio slijediti sve dotle dok ne razriješi "sumnju" i ne dođe do "moralne sigurnosti"⁵⁵ u ispravnost svoga djelovanja.⁵⁶

52 "Natpis sa delfijskog hrama: 'Upoznaj samoga sebe' treba shvatiti ne samo u smislu doznavaanja, stjecanja spoznaja o sebi, već u smislu praktične spoznaje kojom čovjek regulira svoje djelovanje. 'Upoznaj samoga sebe' u konačnici znači: tko poznaje samoga sebe, taj zna što mu je raditi a što ne, taj zna što je za nj korisno a što ne, te će znati izbjeći pogreške i, što je mnogo važnije, neuspjehe" (J. R. ROMIĆ, *Koraci prema slobodi*, 120).

53 "Neke se zablude, naravno, mogu više-manje lako prevladati učenjem i ispitivanjem problema o kojem je riječ, ili traženjem savjeta u drugih koji su u tome iskusniji. Postoje, međutim, zablude koje su, unatoč svim naporima, za subjekta koji djeluje neprevladive, jer naprosto nadilaze granice spoznajne moći kojom u času djelovanja raspolaže" (I. DEVČIĆ, "Savjest", u I. ČEHOK - I. KOPREK, ed., *Etika. Priručnik jedne discipline*, Zagreb 1996, 120).

54 "La coscienza che si trova nell'errore invincibile ha gli stessi diritti della 'coscienza vera', ed è la 'norma agendi', perché rispetta pienamente l'ordine morale tale quale lo conosce" (I. FUČEK, *Dio e l'uomo nella coscienza. Verità - norma - libertà*, ad uso degli studenti, Roma 1991, 171). O (objektivno) pogrešnoj savjesti Kuničić tvrdi ovo: "I pogrešna savjest je norma djelovanja, iako samo uvjetna, prolazna, dok ne zasja istina, dok se ne pojavi pozitivna sumnja u njenu ispravnost. Jer je takva savjest obvezatna, slijedi da nije dopušteno nikoga smetati da je slijedi. (...) Pogrešna savjest spada na čovjeka, pripada njegovu totalitetu" (J. KUNIČIĆ, "Moralna problematika dijaloga s nevjernicima", u *Bogoslovska smotra* 36 (1966) 419).

55 Moralnu je sigurnost opisao papa Pio XII ovim riječima: "Essa (la certezza morale), nel lato positivo, è caratterizzata da ciò, che esclude ogni fondato o ragionevole dubbio e, così considerata, si distingue essenzialmente dalla menzionata quasi-certezza; dal lato poi negativo, lascia sussistere la possibilità assoluta del contrario, e con ciò si differenzia dall'assoluta certezza" (PIO XII, "Allocuzione del 1 ottobre 1942", u *Discorsi e radiomessaggi*, IV, Città del Vaticano 1955-1959, 220-221).

56 Evo jednog primjera koji "rasvjetljuje" slučaj "nesavladivo" i "savladivo" pogrešne savjesti: Žena ne zna da ljudski život počinje "od početka", tj. začecem - uvjeren je da osobni život započinje tamo negdje u trećem mjesecu trudnoće. Na temelju tog uvjerenja, ona se odlučuje za pobačaj. Smatra da pobačaj nije ubojstvo ljudskog života. Nje-

Osim savladivo pogrešne savjesti, (klasična) moralna teologija poznaje (još) neke oblike "deformirane" savjesti. Ovdje ih ne kanimo potanko opisivati, dovoljno ih je, u kratkim crtama, samo predstaviti:

- *Perpleksna savjest*: riječ je o nekoj "anomaliji savjesti", ili jednom od oblika "pogrešne savjesti". Klasični je primjer, iz udžbenika moralne teologije, ovaj: nedjelja je i bolesnik ne zna što činiti, ostati u kući ili ići na misu, te na taj način ispuniti svoju kršćansku dužnost. U tom slučaju, prema sentenci "Ad impossibile nemo tenetur", moralno je dopušteno odlučiti se za ono što se čini "manjim zlom", ili jednostavno načiniti bilo koji izbor.³⁷

- *Skrupulozna savjest*: riječ je patološkom "stanju" osobe koja, radi nekih "neutemeljenih" i "infantilnih" razloga, smatra grijehom i ono što po sebi nije grijeh. Kao uzrok skrupuloznosti, obično se smatraju: psihoneuroza, melankolija, strah, pretjerana aktivnost, osamljenost, čitanje rigorističke literature, strogo duhovno vodstvo, itd.³⁸

- *Laksna ili popustljiva savjest*: to je ona savjest koja "teško" moralno zlo smatra "lakim" grijehom, a "lako" moralno zlo uopće ne smatra grešnim. Laksna je savjest, smatra poznati hrvatski moralist Kuničić, "najteža deformacija savjesti". Potrebno je napomenuti i to da *laksna savjest* nije jednoznačan pojam. Prema istom autoru, potrebno je razlikovati "uspavanu ili tupu (*cauteriata*)" savjest i "farizejske" savjesti. Savjest je (ili postaje) "uspavana", ukoliko izgubi osjećaj za moralne vrednote. Ona je "farizejska", ako vodi računa samo o sebi i vanjštini (svoga) djelovanja.³⁹

zina je savjest, u tom slučaju, "objektivno" neispravna. Čineći pobačaj, ona "materijalno" pravi pogrešku, ali "formalno" ne griješi. Ukoliko ona ne bi bila sigurna kada započinje ljudski život, ili kad bi znala da je u zabludi, te se, unatoč tome, odlučuje za pobačaj, tada bi njezina savjest bila "subjektivno" neispravna. Ona ne samo da bi pogriješila (materijalno), već bi i sagriješila (formalno). Ona snosi krivicu za svoju "subjektivno" neispravnu savjest.

37 Usp. J. KUNIČIĆ, *Znanost spasenja*, II, skripta, Zagreb 1969, 70; ID., *Katolička moralika*, I, skripta, Zagreb 1960, 141.

38 Usp. J. KUNIČIĆ, *Znanost spasenja*, II, 70; ID., *Katolička moralika*, I, 141-142.

39 Usp. J. KUNIČIĆ, *Znanost spasenja*, II, 70; ID., *Katolička moralika*, I, 142. Kuničić smatra da su laksniji ljudi redovito sami krivi i odgovorni za takvu savjest. Međutim, to ne isključuje mogućnost njezinog ishodišta u "nekoj prirodnoj bolesti": ona je kao "neka vrsta sljepila" za moralne vrijednosti.

U svom zadnjem, četvrtom po redu "manualu" moralne teologije (*Znanost spasenja*), Kuničić navodi još jedan oblik "deformirane" savjesti, naime "*juridističku savjest*". Kuničićev govor o toj vrsti savjesti, potrebno je smjestiti u kontekst njegove kritike "moralnih sistema", napose "tuciorizma". Pozivajući sa ne govor Pija XII (1. 10. 1942.), Kuničić tvrdi da "u pravnim postupcima pravnici posve slobodno postupaju po *juridističkoj savjesti*" (ova je utemeljena na "*praesumptiones et favores iuris*"). Međutim, savjest bi bila *juridistička*, kada bi netko, unatoč jasne spoznaje objektivne istine, "pozivom na savjest postupao protiv istine i pravde". Usp. J. KUNIČIĆ, *Znanost spasenja*, II, 70.

Savjest, dakle, može biti ispravna, neispravna, deformirana. Ona može biti i *površna*. Ta se površnost može očitovati i kao "neosjetljivost" samo na neke moralne vrednote, odnosno norme (svaka je norma formulirani izričaj neke vrednote). Tako je npr. moguće da neki ljudi, s jedne strane, izvrsno prosuđuju što je, u konkretnom slučaju, pravedno a što nepravedno, a s druge strane, nisu vjerni svom bračnom drugu, ili su pak "nesposobni" oprostiti uvrede što im drugi nanose.⁴⁰

Ovo bi razmišljanje o "vrstama" savjesti bilo nepotpuno ukoliko se ne bi spomenulo i to da su različiti "činitelji" koji "ugrožavaju", te na taj način "deformiraju" savjest. Jedan od najčešćih razloga različitosti reagiranja savjesti na istu stvarnost, jest raznolikost, a i proturječnost subjektivnih ljestvica vrednota. Tako npr., za neke su čast, vlast i materijalna dobra na prvom mjestu, dok je za druge najvažnije biti iskren, marljiv i pošten čovjek. Mora se, međutim, priznati da stvaranje osobne ljestvice vrednota, uvelike ovisi o nekim *vanjskim* i *nutarnjim* činiteljima.

Što se tiče vanjskih činitelja, savjest može biti "ugrožena" društvom, okolišem u kojem živi, običajima, javnim mnijenjem, raznim političkim utjecajima i pritiscima... Sve te okolnosti vrše "pritisak" na savjest, nekako je "otupljuju", a mogu je i privremeno potpuno umrtviti. Međutim, navedene i slične okolnosti mogu imati i pozitivnu funkciju: mogu, naime, služiti kao poticaj sazrijevanju savjesti.⁴¹

Savjest je ugrožena, ne samo različitim vanjskim činiteljima. Ona je ugrožena i našom biološkom i psihološkom prirodom. Da je to istina, potvrđuju i neke konkretne iskustvene činjenice: *gladan čovjek* može vrlo lako izgubiti smisao i za najveće vrednote; strasti često pomračuju razum; *zle navike* otupljuju osjećaj za

40 Usp. I. DEVČIĆ, "Savjest", 120.

U kontrolnom radu za učenike četvrtog razreda gimnazije Katoličkog školskog centra u Sarajevu, postavili smo i ovo pitanje: Koje "vrste" savjesti poznaješ, te koja je "vrsta", po tvom mišljenju, najviše raširena? Odgovori su bili raznoliki i šaroliki, kao što je raznolika i šarolika ljudska stvarnost i realnost. Jedan je od maturanata (A. B.) naveo još jednu "vrstu" savjesti, (iako o njoj nismo govorili za vrijeme sata etike), naime "pokvarenu" savjest, s obrazloženjem: "Najviše je raširena pokvarena savjest, zbog toga što danas većina ljudi gleda samo na sebe, koga će prevariti."

41 Negativni, ali i pozitivni odnos između savjesti i javnog mnijenja, veoma je lijepo opisao B. Duda, tumačeći Rim 2,14-16: "Javno mišljenje s jedne strane može krivim načelima i pritiscima zamračiti savjest, a s druge strane ono je predujlet rasta savjesti koje napreduje istom u ovoj razmjeni mišljenja i iskustva" (B. DUDA, *Savjest i obraćenje u Bibliji*, 34). Na istu je temu autor zabilježio (str. 46) i ovo: "Po Rim 2,15 može se govoriti i o potrebi njegovanja javnog mišljenja. Savjesti se školuju i napreduju u školi javnog mišljenja. Tu se pak susrećemo s neizbježnošću: s jedne strane, javno mišljenje može krivim načelima i pritiskom izobličiti savjesti, s druge strane ono je nezaobilazno u stvaranju općeg ozračja savjesti. U procjepu, treba svakako biti za javno mišljenje. Ono se nipošto ne smije dokinuti, ne smije se njime dirigirati, ali ga treba njegovati."

dobro... Ako je istina da se ništa ne može voljeti prije nego se upozna ("nihil volitum nisi praecognitum"), isto je tako istina da naša *spoznaja* ovisi i o tome da li nešto *volimo* ili *mrzimo*. Ugroženost savjesti čovjekovom psihološkom prirodom dolazi do izražaja i u činjenici da naša volja, pod uplivom sjetilnih težnji i strasti, katkada, a možda i često, ne sluša glas savjesti, već slijedi ono što joj se, u datom trenutku, čini ugodnijim, primamljivijim i korisnijim. Na taj način, volja čini savjest lošom. Istina je i to da loša savjest negativno utječe i na samu volju. I tako se volja i savjest međusobno uvjetuju. Ali ne samo u negativnom smislu. Naime, o ispravnosti suda naše savjesti, često ovisi i ispravnost volje, tj. ispravnost konkretnih izbora i odluka. Isto tako, ispravna i dobra volja je uvjet i uzrok ispravnosti i dobrote same savjesti.⁴²

Govor o vrstama savjesti upućuje nas na ove zaključke: Ako je istina da je savjest "glas Božji" u nama, onda je i istina da ona nije (uvijek) izravni, nego je *posredni* "glas Božji".⁴³ Da bi bila prava norma djelovanja, savjest treba (mora) biti *ispravna* i *sigurna*. I govor o raznim činiteljima što utječu na savjest, ukazuje također na (činjeničnu) istinu, naime: Savjest je ne samo "(posredni) glas Božji" u nama, ona je i plod našeg shvaćanja, sredine u kojoj živimo, odgoja, jednom riječju: savjest je plod "cjelokupnog povijesno/prostornog ambijenta u kojemu se nalazimo, živimo i djelujemo".⁴⁴

Očito je, dakle, da govor o savjesti upućuje na potrebu i važnost ispravnog odgoja savjesti.

Nužnost odgoja savjesti prema moralnim vrednotama

Iz dosadašnjeg je razmišljanja postalo jasno da je savjest najintimnija čovjekova datost. Povezana je s najdubljim "ja" čovjekova bića. Istina, neće *sagriješiti* onaj tko slijedi svoju *sigurnu* savjest, ali to ne znači da ne može i neće *pogriješiti*. Mogućnost pogreške u "s(a)vjesnom" izvoru, što može imati nesagledive negativ-

42 Usp. I. DEVČIĆ, "Savjest", 121-122.

43 Kuničić tvrdi da nastup glasa savjesti varira od subjekta do subjekta. Kod nekoga taj glas više utječe na voljnu ili osjećajnu sferu negoli na spoznajnu. Međutim, osmišljene i "legitimacija" tog glasa, događa se u sferi rasuđivanja. Iako u konačnici stoji Bog iza fenomena savjesti, ipak se do Njega ne dolazi jednostavno. Naime: "Koliko god je potrebno oživljavati suhe formule, unositi duh u stroge sudove, drugim riječima: tražiti i naći Nekoga iza glasa savjesti, ne čini se uputnim da u konačnoj analizi toga fenomena odmah postavimo Nekoga, nego da postepeno preko složenih misli, preko sudova zaključimo na Nekoga. I onima kod kojih glas savjesti jače odzvanja ili vibrira u sferi osjećaja potrebno je taj glas rezolvirati na kompleksni sud, na složenu misao, a ta će se misao personalizirati u Nekome" (J. KUNIČIĆ, "Moralka prema psihologiji i pedagogiji", u *Crkva u svijetu* 3 (1/1968) 44).

44 P. ŠOLIĆ, "Odgoj kršćanske savjesti", u ID., *Radost ljubavi*, Split 1994, 56.

ne posljedice i za pojedinca i za zajednicu, ukazuju na potrebu, štoviše nužnost ispravnog odgoja savjesti.

Svrha odgoja savjesti nije u tome da savjesti budu "uniformirane" - to bi nekako "osakatilo" savjesti. Svrha je tog odgoja: pozivanje "zrele savjesti", odnosno "moralno zrele osobnosti". I Pavlov govor o "jakima" i "slabima" upućuje nas na zaključak, naime: za kršćanina je poželjno, štoviše nužno da ima zrelu savjest. A savjest je zrela ukoliko je formirana u suodnosu s drugima. Jedino na taj način čovjek - kršćanin postaje i moralno zrela osoba. Ne zaboravimo da je pozitivan odnos s drugima, obzir prema drugima - *altruizam*, oduvijek bio i jest "istaknuti znak moralne zrelosti".⁴⁵

Dakle, svrha formacije savjesti jest "zrela savjest", što će reći: *slobodna savjest*. Jedino zrela savjest može biti slobodna savjest. Ali ne u smislu da netko čini što mu se sviđa. Takva "sloboda" je negacija same slobode, nanosi štetu svima i ne vodi samostvarenju čovjeka.⁴⁶ Prave i istinske slobode, a time i ispravne savjesti, nema bez *istine*.⁴⁷ A moralna istina, i to objektivna, izražena je u moralnim (etičkim) vrednotama. Stoga bi se moglo reći da je svako negiranje i kršenje etičkih vrednota ujedno negiranja i bijeg od istine. Posljedica toga je "moralno ropstvo", odnosno sljepilo za moralne vrednote.

Očito je, dakle, da moralne vrednote imaju veliku ulogu, ne samo u oblikovanju, nego i u očuvanju ispravne i dobre savjesti. Stoga bi se s pravom moglo reći da su provjerene (objektivne) moralne vrednote, istovremeno sredstvo i put ispravnog odgoja savjesti. Ispravna i dobra savjest, a samim tim i moralna zrelost, nezamisliva je bez poznavanja moralnih vrednota, življenja za njih i po njima. Dobra kršćanska savjest je nezamisliva ne samo bez moralnih, nego i bez religioznih vrednota.⁴⁸

45 M. SZENTMARTONI, "Moralna zrelost", u *Obnovljeni život* 33 (1978) 40-55, napose 45. U članku ističe autor da se moralni razvoj osobe odvija u četiri pravca, a plodovi su tog razvoja: "konformnost ponašanja", "prihvatanje autoriteta kao razumnog", "kontrola impulsa", "obzir prema drugima".

46 Prema Jakovu Rafaelu Romiću, istinska je sloboda (a time ujedno i savjest) "afirmacija subjekta protiv determinizama". Sloboda čini čovjeka slobodnim od nekih nužnosti ili prisila. Prema Romiću, osam je "nužnosti" ili "prisila" od kojih bi se trebao čovjek "osloboditi": "fizička", "biološka", "nasljedna", "obiteljsko-ambijentalna", "ambijentalno-društvena", "ambijentalno-nacionalna", "ambijentalno-kulturalna" i "povijesno-personalna". Usp. J. R. ROMIĆ, *Koraći prema slobodi*, 68-73.

47 O upotpunjavanju i međusobno uvjetovajućem odnosu savjesti, slobode i istine, govori i enciklika *Veritatis splendor*. O tome vidi B. MONDIN, *Filosofia della cultura e dei valori*, 126-133.

48 O odgoju (kršćanske) savjesti, vidi A. HORTELANO, *Morale responsabile*, Assisi 1970, 230-263. Vidi također: I. KOZELJ, "Odgoj za zrelu, slobodnu i samoodgovornu savjest", u *Obnovljeni život* 27 (1972) 7-39; Š. ŠIPIĆ, "Savjest i sakrament pokore", u *Bogoslovska smotra* 47 (1977) 273-288; P. ŠOLIĆ, "Odgoj kršćanske savjesti", 57-63.

Iskustvo pokazuje da se mnogi pozivaju na svoju savjest kako bi opravdali vlastito (pa i negativno) djelovanje. Neki, nažalost, svoje stavove, uvjerenja i ponašanja tako visoko cijene i vrednuju da bi ih vrlo lako proglasili, ili pak proglašavaju, normama ponašanja, za druge. I tako se dogodi da se, u ima vlastite savjesti, "gazi" po savjesti drugih, koji imaju drugačija shvaćanja, uvjerenja i životna iskustva. Ne zaboravimo činjenicu da obveza savjesti po- gađa svaku osobu, te da "moja savjest veže samo mene, a ne i dru- ge, stoga ne smijem nametati drugima ono što osjećam kao vlas- titu obvezu savjesti".⁴⁹ To međutim ne znači da drugog neću upo- zoriti (a i opomenuti) ukoliko njegovo djelovanje negira ili ugro- žava prokušane moralne vrednote, napose one koje su (pre)važne za normalnu i mirnu (ko)egzistenciju. Stoga bi se s pravom mog- lo reći da bi zajednička obveza svake savjesti trebala biti, ukoliko želi živjeti u miru: ravnati se i (samo)izgrađivati prema moral- nim vrednotama.

Potrebno je reći, a i više puta ponoviti, da moralne (etičke) norme nisu neka privatna uvjerenja ljudi. To su (moralne) vredno- te koje su, kao takve, priznate i prihvaćene. Priznate su kao vred- note jer imaju svoju tradiciju i pokazale su se kao nužno sredstvo za realizaciju čovjekove egzistencije, tj. kao siguran put ostvarenja čovjeka kao čovjeka. Dakle, etičke norme po kojima se trebaju ravnati, (in)formirati i procjenjivati savjesti, nisu ničija privatna uvje- renja. One su istinske vrednote koje su, kao takve, formulirane i izražene u etičkim normama ispravnog i dobrog ponašanja.⁵⁰

Koje su to vrednote prema kojima bi se trebala formirati i ravnati savjest? Odgovor na pitanje ne treba tražiti samo u teološ- ko-moralnim priručnicima. Odgovor nam mogu dati, i daju, i oni koji se ne bave teološkim pitanjima, već samo čovjekom i njego- vim problemima. Jedan je od njih i Ante Vukasović, ekspert za teme i probleme pedagoške (a i etičke) naravi.⁵¹ Ovdje ukazujemo na samo jedan njegov tekst, naslovljen Opći pregled moralnih

49 I. DEVIČIĆ, "Savjest", 123.

50 Vidi S. BASTIANEL, *Moralità personale. Ethos, Etica cristiana, Appunti di Teologia Mora- le Fondamentale*, ad uso degli studenti, Roma 1995, 49-75.

51 Dr. Ante Vukasović (rod. 6. siječnja 1929. u Osijeku), redovni sveučilišni profesor, do sa- da je objavio 35 knjiga i oko 700 znanstvenih i stručnih radova, od kojih preko 60 na stranim jezicima. Uspješni je realizator mnogih znanstveno-istraživačkih projekata (među njima i projekata UN-a). Suradnik je brojnih sveučilišta i znanstvenih ustanova u inozemstvu. Gostovao je i predavao u ovim zemljama: Austriji, Češkoj, Francuskoj, Kanadi, Njemačkoj, Poljskoj, Rusiji, Slovačkoj, Švicarskoj, Ukrajini i USA. Član je Akade- mije humanističkih znanosti u Sankt-Peterburgu, Svjetske asocijacije za pedagoška istraživanja, predsjednik je Društva hrvatsko-slovačkog prijateljstva, glavni je tajnik Hr- vatskog katoličkog zbora "M!". Kao znanstvenik i pedagog, Vukasović se zalaže za de- mokratske i čovjeka dostojne međuljudske odnose, za duhovnu obnovu, odgojnu i mo- ralnu preobrazbu, za ponovnu afirmaciju etičkih vrednota i ljudskog dostojanstva.

osobina.⁵² U njemu Vukasović ocjenjuje naše vrijeme kao vrijeme moralne krize, utilitarističkog i hedonističkog shvaćanja života u kojem su zanemarene i obezvrijeđene etičke vrednote. Budući da "u životu možemo sresti i susrećemo dobre i zle ljude", on s pravom smatra da je potrebno poznavati ljudska svojstva, osobine i kvalitete kako bismo lakše mogli raspoznavati dobre ljude od zlih. Polazeći od iskustvene datosti, naime da se dobri ljudi "odlikuju dobrim, a zli prepoznaju po lošim moralnim osobinama", Vukasović je izradio "opći pregled moralnih osobina" u kojem su uz dobre-poželjne, navedene i loše-nepoželjne osobine. Radi bolje preglednosti on je sve osobine rasporedio u devet skupina: vladanje sobom (osobna discipliniranost); odnos prema drugom čovjeku; spolni, bračni i obiteljski odnosi; smisao za zajednicu; patriotizam (odnos prema domovini); odnos prema drugim narodima; odnos prema radu (radni moral); stavovi prema materijalnim i kulturnim vrednotama; važnija obilježja osobine i karaktera (čestitost, principijelnost, pravednost, smjelost, odlučnost, upornost, dosljednost, slobodoljubivost, karakternost, smisao za etičke vrednote). Na taj će način, smatra Vukasović, "nastavnici i odgajatelji, roditelji i drugi građani, lakše i jednostavnije uočiti pozitivne moralne kvalitete koje smo dužni razvijati, formirati, njegovati i usavršavati tijekom procesa moralnog formiranja i cjelokupnog odgojno-obrazovnog rada". Taj će pregled, ustvari, "pomoći da se lakše uoči *moralni profil osobnosti*".⁵³

Postoje dakle "moralne osobine" koje bi trebale krasiti ne samo znanstvene radnike i učenike, nego i svakog čovjeka.⁵⁴ To je potrebno češće posvješćivati, sebe stalno prema tim vrednotama izgrađivati, te na druge pozitivno utjecati. Kao ljudi, a napose kao kršćani, dužni smo brinuti se ne samo za sebe, nego i za druge. Naša je moralna obveza prenositi istinske vrednote onima koje nam je božanska providnost povjerila. A taj se prijenos moralnih, a isto tako i religioznih vrednota, najbolje ostvaruje svjedočanstvom dobrog i plemenitog življenja.⁵⁵ Istina, primarna je dužnost profesora prenositi znanje svojim učenicima/studentima. Za to su osposobljeni i kako-tako plaćeni. Ali je isto tako istina da oni,

52 Vidi A. VUKASOVIĆ, *Etika. Moral. Osobnost*, Zagreb 1993, 194-205; ID., *Moralne kvalitete naših učenika*, Radovi Zavoda za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, sv. 11, Zagreb 1977, 307-323. Isti se tekst, ali pod naslovom "Pregled moralnih osobina osobnosti", nalazi i u *Obnovljeni život* 47 (1992) 328-343.

53 A. VUKASOVIĆ, *Etika. Moral. Osobnost*, 194-195, 204-205; ID., "Pregled moralnih osobina osobnosti", 328, 342.

54 O važnosti (moralnih) vrednota za međureligijski dijalog, vidi A. L. TRUJILLO, "Kršćanstvo i islam: vrijednosti koje dijelimo", u *Vrhbosnensia* 1 (1997) br. 2, 301-303.

55 "Infatti la comunicazione dei valori, soprattutto morali e religiosi, avviene attraverso la testimonianza della vita" (D. TETTAMANZI, *Lo sguardo di Cristo*, Cinesello Balsamo (Milano) 1996, 51).

bili toga svjesni ili ne, svojim vladanjem i ponašanjem utječu i na samu formaciju onih koji su im povjereni. Stoga je njihova "moralna dužnost" da taj utjecaj bude pozitivan.

Završne misli

Jasno je, dakle, da savjest regulira i upravlja ljudskim djelovanjem i životom. Ukoliko je ispravno formirana, ona je ujedno i nužan preduvjet kako bi ljudsko društvo napredovalo i živjelo u miru. Moglo bi se također reći da je samo savjestan čovjek dobar čovjek. Isto tako, najbolji među savjesnima poštivaju i najmanje sugestije savjesti. Osim toga, stupanj se nečije moralne zrelosti mjeri i prema "razini savjesti". A zreli se ljudi brinu ne samo za svoje duševno, psihičko i tjelesno zdravlje, oni se brinu i za zdravlje sredine u kojoj žive i rade: brinu se za zdravlje obitelji, zajednice/društva, čovječanstva. U to je ujedno uključena i mogućnost sporazumijevanja i mira među ljudima. Stoga bi se s pravom moglo reći: Nema zdrave obitelji, zajednice i društva, niti mira u njima, bez zdravih i zrelih savjesti.

Činjenica postojanja različitih vrsta savjesti, upućuje nas ujedno na zaključak da svi ljudi nisu u stanju upoznati istinu u svem njezinom sjaju, zbog raznoraznih razloga.⁵⁶ Stoga je potrebno *razborito* pristupati ljudima i njihovim savjestima.⁵⁷

Ipak, na kraju moramo priznati da savjest, unatoč svim našim dosadašnjim filozofskim, psihološkim i teološkim saznanjima, ostaje najdublja i najveća tajna čovjekova bića. Svaki naš govor o savjesti nije ništa drugo do "tapanje" o njoj. Tajna savjesti nikad do kraja nije dokučiva. Međutim, unatoč toj "nedokučivosti", nepobitna je kršćanska istina, naime da je savjest "najskrovitija jezgra i svetište čovjeka, gdje je on sam s Bogom, čiji glas odzvanja u njegovoj nutrini".⁵⁸ Stoga temeljno pitanje, što se samo po sebi na-

56 Znanje je veoma bitno za ispravnu formaciju i slobodnu odluku savjesti. To je A. Šuštar istakao ovim riječima: "Gdje je čovjek stvarno premalo informiran ili gdje mu se svjesno ili u zloj namjeri onemogućuje ili uskraćuje poznavanje stvarnosti, griješi se protiv slobode njegove savjesti" (A. ŠUŠTAR, *Sloboda savjesti*, Zagreb 1982, 26). Vidi također ID., "Sloboda savjesti kao izraz čovjekova dostojanstva", u *Spectrum* 17 (1984) br. 1, 75-83.

57 O potrebi kreposti razboritosti u svakodnevnom životu, vidi M. PERKOVIĆ, "Zašto danas govoriti o krepostima, napose o kreposti razboritosti?", u *Vrhbosnensia* 1 (1997) br. 2, 195-216.

58 *Gaudium et spes*, 16. O nauci Drugog vatikanskog sabora o savjesti, vidi I. FUČEK, "Savjest u nauci Drugog vatikanskog sabora", u *Bogoslovska smotra* 47 (1977) 201-211. Mnogobrojni su tekstovi Crkvenog učiteljstva koji govore o savjesti. Ovdje ih je nemoguće ne samo analizirati nego i nabrojiti. Upućujemo samo na *Katekizam Katoličke Crkve*, i to na ove tekstove (brojeve): 33, 912, 1014, 1385, 1435, 1454, 1458, 1480, 1700, 1706, 1749, 1776 sl., 1806, 1848 sl., 1860, 1903, 1907, 1962, 1971, 2039, 2071, 2106, 2242 sl., 2311, 2524.

meće na kraju ovog razmišljanja o savjesti, glasi: Hoću li ili neću utišati i smiriti sve nekontrolirane i (pre)bučne šumove u svom srcu, osloboditi ga od raznih okova što ga sputavaju, kako bi mogao ispravno čuti taj "glas" i njegovu poruku? Ako ispravno čujem taj "glas", postat će jasno da je savjest "glas Božji", te ujedno najsigurniji "put prema Bogu" i preduvjet mira u i među ljudima.

REIFES GEWISSEN - DIE VORBEDINGUNG FÜR EIN FRIEDLICHES (ZUSAMMEN)LEBEN

Die Formation des Gewissens ist eine nachhaltige menschliche Aufgabe

Zusammenfassung

Die alltägliche Erfahrungen zeigen uns, daß sich das Gewissen bei verschiedenen Menschen auf die verschiedenen Arten manifestiert. Außerdem sind viele nicht nur fern vom reifen Gewissen, sondern sie wissen überhaupt nicht, was Gewissen ist. Von dieser Tatsache abgehend weist der Autor aufgrund des Zeugnisses bei antiken Kulturen und Zivilisationen bzw. bei griechischen und römischen Philosophen darauf hin, daß das Gewissen ein universales Phänomen ist. Die Evangelien stellen Jesus als den Befreier, Gestalter und Ermunterer des Gewissens dar. Aus der Anrede des Paulus an die "Starken" und die "Schwachen", wird es klar, daß das reife christliche Gewissen in seinem Wesen "miteinbezüglich" ist. Das bedeutet, daß die Liebe ein Grundgesetz des Gewissens ist. Augustinus ist als der erste der christlichen Theologen, der ausdrücklich das Gewissen als "die Stimme Gottes" nennt. Aber die Rede von "Gewissensarten" wie auch von verschiedenen äußerlichen und innerlichen Faktoren, die auf die (De)Formation des Gewissens einen Einfluß ausüben, zeigt, daß das Gewissen nicht (immer) eine "direkte" Stimme Gottes ist. Das weist auf die Notwendigkeit nach der rechten Gewissensbildung hin, die sich nach dem Modell der erprobten ethischen Werten richtet. Das Gewissen wird durch die richtige Erziehungs - und Bildungsformation reif. Und das reife Gewissen ist eine notwendige Vorbedingung für ein friedliches (Zusammen)Leben.